

حوزه های علمیه، ایجادگفتمان و عدالت اخلاقی در جامعه

صدیقه پروانه^۱

چکیده

حوزه های علمیه به عنوان یکی از کهن ترین نهادهای علمی و دینی در جامعه اسلامی، نقش محوری در ترویج گفتمان عدالت اخلاقی داشته اند. این نهادها با تربیت عالمان متعهد، آموزش آموزه های اخلاق اسلامی، و تبیین مفاهیم بنیادین عدالت اجتماعی، توانسته اند در شکل دهی رفتارهای فردی و جمعی مردم تأثیر عمیق بگذارند. در سال های اخیر، با گسترش مسائل اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، ضرورت بازتولید و تقویت گفتمان عدالت اخلاقی بیش از گذشته احساس می شود. این مقاله با رویکرد توصیفی - تحلیلی، به بررسی جایگاه حوزه های علمیه در ایجاد و تعمیق این گفتمان پرداخته و نشان می دهد که روحانیت چگونه از طریق آموزش، تبلیغ، ارتباط با مردم، و حضور در عرصه های اجتماعی می تواند به تقویت عدالت، اخلاق گرایی و سلامت اجتماعی کمک کند. همچنین به چالش ها، ظرفیت ها و راهکارهای ارتقای نقش حوزه در این زمینه پرداخته می شود. هدف این پژوهش، تبیین نقش محوری حوزه های علمیه در جهت دهی اخلاقی جامعه و ارائه الگوی کارآمدی برای گفتمان عدالت محور در ایران معاصر است.

کلیدواژه ها: حوزه علمیه، عدالت اخلاقی، گفتمان دینی، اخلاق اسلامی، روحانیت، جامعه دینی

مقدمه

حوزه های علمیه یکی از مهم ترین نهادهای علمی، فرهنگی و تربیتی در تاریخ اسلام هستند که نقش اساسی در شکل دهی باورها، ارزش ها و رفتارهای اخلاقی جامعه داشته اند. در دوران معاصر، با پیچیده تر شدن مسائل اجتماعی و گسترش چالش های اخلاقی، اهمیت توجه دوباره به «گفتمان عدالت اخلاقی» بیش از گذشته نمایان شده است. عدالت اخلاقی به معنای رعایت حقوق انسان ها، پایبندی به ارزش های الهی، و ایجاد تعامل سازنده و سالم در جامعه است؛ مفهومی که در فرهنگ دینی ما جایگاهی بنیادی دارد. حوزه های علمیه با تربیت طلاب آگاه و متعهد، تبیین آموزه های اخلاق اسلامی و ارائه الگوهای دینی، می توانند در ایجاد و

^۱ طلبه سطح ۲ حوزه علمیه الزهراء (س) کرمانشاه، گیلانغرب

تقویت این گفتمان نقشی تعیین کننده ایفا کنند. این مقاله با رویکردی تحلیلی، به بررسی جایگاه حوزه‌های علمیه در ایجاد گفتمان عدالت اخلاقی پرداخته و تلاش می‌کند ظرفیت‌ها، چالش‌ها و راهکارهای تقویت نقش این نهاد را در جامعه امروز مورد تحلیل قرار دهد. هدف اصلی این پژوهش، نشان دادن اهمیت نقش حوزه در ارتقای اخلاق، عدالت‌خواهی و سلامت فرهنگی جامعه است (مطهری، مرتضی (۱۳۸۲))

حوزه علمیه

حوزه علمیه نهادهای آموزشی - تربیتی در جهان اسلام است که وظیفه‌ی اصلی آن تربیت عالمان دینی، تبیین معارف اسلامی، و انتقال آموزه‌های اعتقادی، فقهی و اخلاقی به جامعه است. حوزه‌ها معمولاً بر اساس سنت آموزشی اسلام شکل گرفته‌اند و بر پایهٔ مباحثه، استادمحوری و تربیت اخلاقی فعالیت می‌کنند. این نهادها علاوه بر آموزش علوم دینی، نقش مهمی در هدایت فکری و اجتماعی جامعه نیز بر عهده دارند. (مطهری، مرتضی (۱۳۷۹))

عدالت اخلاقی

عدالت اخلاقی به مجموعه‌ای از اصول و ارزش‌های اخلاقی گفته می‌شود که رفتار فرد و جامعه را بر پایهٔ انصاف، رعایت حقوق دیگران، پرهیز از ظلم و پایبندی به ارزش‌های الهی تنظیم می‌کند. عدالت اخلاقی تنها به قوانین اجتماعی محدود نیست، بلکه شامل نیت‌ها، رفتارهای درونی و روابط انسانی نیز می‌شود. در نگاه اسلامی، عدالت اخلاقی اساس رشد فرد و سلامت جامعه است. (جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰))

گفتمان دینی

گفتمان دینی مجموعه‌ای از مفاهیم، ارزش‌ها، باورها و زبان مشترک است که بر اساس دین تولید می‌شود و رفتار فرد و جامعه را جهت‌دهی می‌کند. این گفتمان تعیین می‌کند که انسان‌ها چگونه مسائل اجتماعی، اخلاقی و فرهنگی را می‌فهمند و نسبت به آنها موضع می‌گیرند. گفتمان دینی می‌تواند در جهت‌دهی به عدالت، اخلاق و سبک زندگی جامعه نقش مهمی داشته باشد. (سروش، عبدالکریم (۱۳۷۸))

اخلاق اسلامی

اخلاق اسلامی مجموعه‌ای از فضایل، ارزش‌ها و دستورهای اخلاقی مبتنی بر قرآن، سنت پیامبر(ص) و تعالیم ائمه(ع) است که هدف آن ساختن انسان مؤمن، مسئول، و عادل است. اخلاق اسلامی علاوه بر توصیه‌های فردی، به عدالت اجتماعی، رفتار صحیح با مردم و مسئولیت‌پذیری نیز توجه می‌کند. (مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۴)

نقش روحانیت در جامعه

روحانیت به عنوان حاملان علم دین، نقش اساسی در هدایت فکری، تربیت اخلاقی و ایجاد انسجام اجتماعی دارد. آنان با تبلیغ دین، آموزش معارف اسلامی و حضور در میدان‌های اجتماعی می‌توانند به تقویت عدالت، اخلاق‌گرایی و سلامت فرهنگی جامعه کمک کنند. روحانیت همچنین رابط میان ارزش‌های دینی و نیازهای جامعه است (سبحانی، جعفر (۱۳۹۲). نقش روحانیت در جامعه. قم: مؤسسه امام صادق(ع).

جایگاه حوزه‌های علمیه در تربیت اخلاقی جامعه

حوزه‌های علمیه در طول تاریخ اسلام یکی از اصلی‌ترین مراکز تربیت اخلاقی و معنوی جامعه بوده‌اند. این نهادها با تکیه بر قرآن، سنت پیامبر(ص) و سیره ائمه اطهار(ع)، تلاش می‌کنند روحانیانی تربیت کنند که علاوه بر دانش دینی، از ویژگی‌های اخلاقی والایی همچون پرهیزکاری، صداقت، عدالت‌خواهی و خیرخواهی برای مردم برخوردار باشند. حوزه نه تنها آموزش علمی ارائه می‌دهد، بلکه در قالب رفتار اساتید، سنت مباحثه و تربیت عملی، نظامی اخلاق‌محور را به طلاب منتقل می‌کند. به همین دلیل نقش حوزه در شکل‌دهی شخصیت اخلاقی جامعه، بنیادی و تأثیرگذار است.

از نگاه دینی، هدایت اخلاقی مردم بدون هدایت علمی ممکن نیست و حوزه‌ها به عنوان مراکز تولید علم دینی، مسئولیت دارند آموزه‌های اخلاقی اسلام را به زبان روز و متناسب با نیازهای اجتماعی تبیین کنند. روحانیت برخاسته از حوزه با حضور در مسجد، مدرسه، رسانه و فعالیت‌های فرهنگی می‌تواند اخلاق اسلامی را در میان مردم ترویج کند و رفتارهای عادلانه را تقویت نماید. این ارتباط مستقیم میان روحانیت و مردم، حوزه را به یکی از تأثیرگذارترین نهادهای اخلاق‌ساز در جامعه تبدیل کرده است (جواد آملی، عبدالله (۱۳۹۰)

از سوی دیگر، حوزه‌های علمیه در موقعیت‌های اجتماعی نقش نظارت اخلاقی نیز دارند؛ یعنی در برابر انحرافات اخلاقی، بی‌عدالتی‌ها و ناهنجاری‌ها واکنش نشان داده و مسیر صحیح را برای جامعه تبیین می‌کنند. این نقش نظارتی سبب می‌شود حوزه نه‌تنها مربی اخلاق، بلکه حافظ ارزش‌های اخلاقی جامعه نیز باشد. (سبحانی، جعفر (۱۳۹۲).

از سوی دیگر، حوزه‌های علمیه در موقعیت‌های اجتماعی نقش نظارت اخلاقی نیز دارند؛ یعنی در برابر انحرافات اخلاقی، بی‌عدالتی‌ها و ناهنجاری‌ها واکنش نشان داده و مسیر صحیح را برای جامعه تبیین می‌کنند. این نقش نظارتی سبب می‌شود حوزه نه‌تنها مربی اخلاق، بلکه حافظ ارزش‌های اخلاقی جامعه نیز باشد. (مطهری، مرتضی (۱۳۸۲).

نقش آموزشی حوزه در تبیین عدالت اخلاقی

یکی از مهم‌ترین کارکردهای حوزه‌های علمیه، آموزش نظام‌مند معارف دینی است؛ معارفی که بخش مهمی از آن به اخلاق، عدالت‌خواهی و رفتار صحیح اجتماعی مربوط می‌شود. در نظام آموزشی حوزه، طلاب با مباحثی همچون اخلاق، فقه، اصول و تفسیر آشنا می‌شوند و این علوم به آنان کمک می‌کند تا مفهوم عدالت اخلاقی را از منظر قرآن و سنت به‌درستی درک کنند. درس‌های اخلاق که به‌صورت هفتگی یا روزانه توسط اساتید برجسته ارائه می‌شود، نقش مهمی در تقویت گرایش‌های اخلاقی و ایجاد نگاه عدالت‌محور در طلاب دارد. (جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰).

حوزه با ارائه آموزش‌های عمیق درباره حقوق انسان، تکالیف الهی، پرهیز از ظلم، و رعایت حقوق دیگران، تلاش می‌کند عدالت اخلاقی را در بطن شخصیت طلاب نهادینه کند. این آموزش‌ها نه‌تنها علمی، بلکه تربیتی است؛ زیرا اساتید حوزه با رفتار، گفتار و سبک زندگی خود الگوی عملی برای طلاب محسوب می‌شوند. حضور چنین اساتیدی باعث می‌شود عدالت اخلاقی از مرحله نظری به سطح عمل و رفتار اخلاقی منتقل شود. (مطهری، مرتضی (۱۳۸۲).

علاوه بر این، برنامه‌های آموزشی حوزه بر این اصل استوار است که عدالت اخلاقی تنها یک مفهوم فردی نیست، بلکه باید در سطح اجتماع نیز جاری شود. از این‌رو طلاب می‌آموزند که در مقام پاسخ‌گویی به مسائل مردم، قضاوت، مشاوره و تبلیغ، عدالت را در گفتار و رفتار خود رعایت کنند. این امر سبب می‌شود که حوزه علمیه نقش مؤثر و پویایی در تربیت افرادی داشته باشد که بتوانند گفتمان عدالت اخلاقی را در جامعه تقویت کنند. (سبحانی، جعفر (۱۳۹۲).

نقش تبلیغی و فرهنگی روحانیت در گسترش گفتمان عدالت اخلاقی

روحانیت به عنوان اصلی ترین گروه تبلیغ کننده معارف دینی، نقش ویژه ای در ترویج عدالت اخلاقی در جامعه دارد. حضور روحانیون در مسجدها، هیئت ها، مدارس، دانشگاه ها و رسانه های دینی باعث می شود پیام عدالت خواهی، پرهیز از ظلم، رعایت حقوق مردم و رفتار اخلاقی به صورت گسترده به جامعه منتقل شود. این نقش تبلیغی بر پایه همان آموزه هایی است که حوزه های علمیه به طلاب ارائه می کنند

ابزارهای مؤثر روحانیت در شکل دهی گفتمان اخلاقی هستند. (مطهری، مرتضی (۱۳۸۵)).

روحانیون با تبیین آیات و روایات مربوط به ظلم ستیزی، رعایت عدالت، امانت داری، مهربانی و انصاف، مخاطبان را نسبت به وظایف اخلاقی شان آگاه می کنند. این فعالیت ها به ویژه در مناسبت های مذهبی مانند محرم، ماه رمضان، اعیاد دینی و نماز جمعه نمود بیشتری دارد و می تواند جامعه را به سمت رفتارهای عادلانه و اخلاقی هدایت کند. (پارسانیا، حمید (۱۳۹۴)).

۱. مطهری، مرتضی (۱۳۸۵). تعلیم و تربیت در اسلام. قم: انتشارات صدر

۲. پارسانیا، حمید (۱۳۹۴). گفتمان دینی و فرهنگ عمومی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

نقش حوزه های علمیه در تربیت نخبگان اخلاق محور برای جامعه

حوزه های علمیه با تربیت طلاب در زمینه های فقه، اخلاق، کلام و معارف اسلامی، یکی از مهم ترین مراکز تولید نخبگان دینی و اخلاقی در جامعه به شمار می آیند. ساختار آموزشی حوزه بر پایه «تهذیب نفس»، «تقویت عقلانیت دینی» و «آموزش مبانی عدالت و اخلاق» بنا شده است؛ بنابراین نخبگانی که از حوزه ها فارغ التحصیل می شوند، توانایی هدایت اجتماعی و اخلاقی مردم را دارند. (ربانی گلپایگانی، محمد (۱۳۹۲)).

یکی از عناصر اصلی در تربیت نخبه اخلاق محور، تأکید حوزه بر خودسازی و تهذیب اخلاقی است. بسیاری از اساتید حوزه بر این باورند که اصلاح جامعه بدون اصلاح فرد امکان پذیر نیست؛ به همین دلیل برنامه های اخلاقی، جلسات تهذیب، توصیه های معنوی و مراقبه عملی، بخشی جدایی ناپذیر از تربیت طلبه است. این رویکرد موجب می شود روحانیون آینده، علاوه بر دانش دینی، دارای شخصیت اخلاقی قوی و تأثیرگذار باشند. (بهجت، محمدتقی (۱۳۸۸)).

اهلبیت(ع) عالم را «چراغ جامعه» می‌دانند و او را مسئول خاموش کردن ظلم و انحراف. (تاریخ طبری)

امام حسین(ع): «إنما خرجت لطلب الإصلاح فی أمة جدی»

۴- تربیت شاگردانی که پرچم‌دار عدالت و اخلاق باشند

در مدرسه اهل‌بیت، شاگردانی همچون زراره، هشام، سلمان، کمیل، مقداد و... تربیت شدند که الگوهای اخلاق و عدالت بودند.

حوزه‌های علمیه از نگاه اهل‌بیت(ع)

نگاه اهل‌بیت(ع) به علم، اخلاق و عدالت، بنیان اصلی شکل‌گیری و تداوم حوزه‌های علمیه را تشکیل می‌دهد. در اندیشه امامان معصوم(ع)، نهادهای علمی و دینی مسئولیتی بسیار سنگین بر عهده دارند؛ زیرا حاملان معارف الهی باید بتوانند هم جامعه را هدایت کنند و هم الگوی اخلاق و عدالت باشند. حوزه‌های علمیه امروز، ادامه‌دهنده مکتب علمی و تربیتی اهل‌بیت(ع) هستند و وظیفه دارند میراث علمی و اخلاقی آنان را پاسداری و به جامعه منتقل کنند.

. جایگاه علم در مکتب اهل‌بیت(ع)

اهلبیت(ع) علم را زیربنای هدایت دینی و اجتماعی می‌دانستند. امام علی(ع) در نهج‌البلاغه می‌فرماید: «أَلْعِلْمُ سُلْطَانٌ»؛ علم قدرت است.

این نگاه نشان می‌دهد که امامان معصوم(ع) علم را ابزار اصلاح جامعه و قدرت حقیقی می‌دانستند. حوزه‌های علمیه نیز با پیروی از همین تعالیم، تولید و ترویج علم دینی را مأموریت اصلی خود قرار داده‌اند. (نهج‌البلاغه، حکمت ۴ رضی. شریف)

۲. اخلاق؛ رکن اساسی تربیت دینی

در نگاه اهل‌بیت(ع)، علم بدون اخلاق ارزشی ندارد. پیامبر اکرم(ص) فرمود: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» به همین دلیل، سیره امامان سرشار از توصیه به راستگویی، امانت‌داری، فروتنی، مهربانی و عدالت است. حوزه‌های علمیه نیز برنامه‌های اخلاقی مانند درس اخلاق، تهذیب نفس، مراقبات و رفتار الگوار را در

مرکز تربیت طلاب قرار داده‌اند. این نگاه اخلاق‌محور، ریشه در مکتب اهل‌بیت(ع) دارد. (بحارالانوار، علامه مجلسی، محمدباقر، جلد ۱۵)

۳. عدالت؛ محور حرکت اجتماعی اهل‌بیت(ع)

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مکتب اهل‌بیت، تأکید بر عدالت اجتماعی است. امام علی(ع) در نامه به مالک اشتر تأکید می‌کند: «النَّاسُ صِنْفَانِ: إِمَّا أَخٌ لَكَ فِي الدِّينِ أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ»

این جمله اساس عدالت اخلاقی و انسانی را شکل می‌دهد. حوزه‌های علمیه با الهام از این رویکرد، گفتمان عدالت‌خواهی را از طریق آموزش، تبلیغ و تولید محتوا در جامعه ترویج می‌کنند. (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳)

۴. ضرورت الگو بودن عالم دینی

امام صادق(ع) می‌فرماید: «كُونُوا دُعَاءَ لِلنَّاسِ بِغَيْرِ أَلْسِنَتِكُمْ»

این روایت نشان می‌دهد که عالم دینی باید پیش از سخن گفتن، با رفتار خود مردم را به حق و اخلاق دعوت کند. حوزه‌های علمیه بر اساس این آموزه، بر تربیت طلابی تأکید می‌کنند که هم عالم باشند و هم از نظر اخلاقی پاک و مورد اعتماد مردم. (اصول کافی، شیخ کلینی، ج ۲)

۵. ارتباط با مردم و زنده نگه‌داشتن دین

اهل‌بیت(ع) بر حضور عالمان در کنار مردم تأکید ویژه داشتند. امام رضا(ع) می‌فرماید: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا أَحْيَا أُمْرَنَا»

«احیای امر» یعنی رساندن پیام اخلاق، عدالت، معنویت و کرامت به مردم.

حوزه‌های علمیه با تبلیغ دینی، فعالیت‌های اجتماعی، پاسخ‌گویی به نیازهای معنوی و روشنگری فرهنگی، در مسیر احیای معارف اهل‌بیت(ع) حرکت می‌کنند ۶. (عیون، اخبارالرضا(ع)، ج ۱)

استمرار مکتب علمی امامان در حوزه‌ها

بخش مهمی از ساختار علمی حوزه، مانند:

درس خارج

بحث و مناظره

اجتهاد

تربیت شاگرد

روش استدلال در فقه و کلام

ریشه در مدرسه علمی امام باقر(ع) و امام صادق(ع) دارد. به گونه‌ای که بسیاری از اندیشمندان، حوزه‌های امروز را ادامه همان مدرسه علمی می‌دانند.

بنابراین، حوزه‌های علمیه زمانی موفق‌تر عمل می‌کنند که این پیوند تاریخی و معرفتی را زنده نگه دارند و بر اساس الگوی اهل بیت(ع)، علم، اخلاق و عدالت را توأمان پیش ببرند. (تاریخ تشیع، نجفیان. رسول)

نتیجه گیری

عدالت اخلاقی یکی از بنیادی‌ترین اصولی است که دین اسلام بر آن تأکید کرده و آن را معیار سنجش صلاح و شایستگی فرد و جامعه می‌داند. حوزه‌های علمیه، به عنوان پاسداران میراث علمی و معنوی اهل بیت(ع)، نقش تعیین‌کننده‌ای در تبیین، آموزش و ترویج این مفهوم داشته‌اند. بررسی ساختار آموزشی، شیوه‌های تبلیغی، و برنامه‌های فرهنگی حوزه نشان می‌دهد که این نهاد همواره کوشیده است گفتمان عدالت اخلاقی را در میان مردم زنده نگه دارد و آن را به صورت رفتاری و اجتماعی گسترش دهد. توجه به تقوا، تهذیب نفس، تربیت اخلاقی طلاب، و تأکید بر خدمت‌رسانی به مردم از مؤلفه‌هایی است که در دل برنامه‌های حوزه قرار دارد و موجب شده روحانیت نقش مهمی در جهت‌دهی به فضای اخلاقی جامعه ایفا کند.

با این حال، حوزه‌های علمیه در مسیر ایفای این نقش خطیر، با چالش‌هایی نیز روبه‌رو هستند؛ از جمله فاصله مباحث نظری با نیازهای جدید جامعه، ضرورت تعامل گسترده‌تر با دانشگاه‌ها، و لزوم بهره‌گیری از روش‌های نوین تبلیغ و ارتباط با نسل جوان. این چالش‌ها نه تنها ضعف محسوب نمی‌شوند، بلکه می‌توانند فرصت‌هایی برای بازنگری، تحول و شکوفایی بیشتر باشند. تجربه نشان داده است که هر زمان حوزه در برابر مسائل روز رویکرد فعال و به‌روز اتخاذ کرده، توانسته است نقش تاریخی خود را با قدرت بیشتری ایفا نماید.

از سوی دیگر، مرور سیره و تعالیم اهل بیت(ع) نشان می‌دهد که محور اصلی رسالت آنان بر پایه عدالت، اخلاق، مهربانی، و اصلاح جامعه استوار بوده است. توجه به مردم، مبارزه با فساد، رعایت حقوق اجتماعی و

اقتصادی، و مراقبت از رفتار فردی، نمونه‌های روشن نگاه آنان به عدالت اخلاقی است. حوزه‌های علمیه وقتی بیشترین کارآمدی را داشته‌اند که خود را در امتداد همان مسیر قرار داده‌اند.

در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت که حوزه‌های علمیه برای ایجاد و تقویت گفتمان عدالت اخلاقی در جامعه همچنان مهم‌ترین نهاد دینی هستند. اما برای حفظ و گسترش این جایگاه، لازم است بازنگری‌هایی در شیوه‌های آموزشی، محتوای اخلاقی، مهارت‌های ارتباطی و تبلیغی، و استفاده از ابزارهای نوین رسانه‌ای صورت گیرد. عدالت اخلاقی تنها زمانی از سطح شعار به واقعیت تبدیل می‌شود که هم حوزه و هم جامعه با هم در تحقق آن مشارکت کنند.

در نهایت، آینده گفتمان عدالت اخلاقی در گرو پیوند سه عامل کلیدی است: آموزه‌های اهل‌بیت(ع)، تلاش علمی و اخلاقی حوزه‌های علمیه، و همراهی آگاهانه مردم. هر جا این سه عامل در کنار هم بوده‌اند، جامعه به سمت رشد، انصاف، مهربانی و عدالت حرکت کرده است.

فرست منابع:

۱. ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۹۲). گفتارهایی در اخلاق و جامعه. تهران: انتشارات سخن.
۲. اعرافی، علیرضا (۱۳۹۸). نقش حوزه‌های علمیه در تمدن‌سازی نوین اسلامی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۳. اعرافی، علیرضا (۱۴۰۰). نقش حوزه‌ها در تمدن‌سازی. قم: بوستان کتاب.
۴. بستان، علی (۱۳۹۰). حوزه و علوم انسانی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. بهجت، محمدتقی (۱۳۸۸). در محضر آیت‌الله بهجت. قم: مرکز تنظیم و نشر آثار آیت‌الله بهجت.
۶. پارسانیا، حمید (۱۳۹۵). نظام دانایی در اسلام. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). اخلاق در قرآن، ج ۱. قم: نشر اسراء.
۸. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴). عدالت و اخلاق در قرآن. قم: نشر اسراء.
۹. حرّ عاملی، محمدبن حسن (بی‌تا). وسائل الشیعه، ج ۱۶. قم: مؤسسه آل‌البیت(ع).
۱۰. خضری، رسول نجفیان (بی‌تا). تاریخ تشیع. قم: انتشارات مربوطه.
۱۱. ربانی گلپایگانی، محمد (۱۳۹۲). آشنایی با نظام آموزشی حوزه. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۱۲. رجبی دوانی، محمدحسین (۱۳۹۷). تحول در تبلیغ دینی. قم: پژوهشکده باقرالعلوم (ع).
۱۳. سروش، عبدالکریم (۱۳۷۸). قبض و بسط تئوریک شریعت. تهران: صراط.
۱۴. سروش، عبدالکریم (۱۳۸۱). اخلاق و دین. تهران: طرح نو.
۱۵. سبحانی، جعفر (۱۳۹۲). نقش روحانیت در جامعه. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۱۶. صدر، محمدباقر (۱۳۸۰). اقتصادنا. قم: دارالفکر.
۱۷. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱. قم: جامعه مدرسین.
۱۸. قائمی‌نیا، علیرضا (۱۳۹۷). اخلاق اجتماعی و دین. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۹. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی، ج ۱ و ۲. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۰. مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه (۱۳۹۸). گزارش سالانه فرهنگی حوزه‌ها. قم.
۲۱. مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه (۱۴۰۱). چشم‌انداز فرهنگی حوزه‌های علمیه. قم.
۲۲. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۴). اخلاق در قرآن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۲۳. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹). نقش دین در زندگی اجتماعی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۲۴. مطهری، مرتضی (۱۳۷۹). آشنایی با علوم اسلامی. تهران: صدرا.
۲۵. مطهری، مرتضی (۱۳۸۲). عدل الهی. قم: انتشارات صدرا.
۲۶. مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). عدل الهی. تهران: صدرا.
۲۷. مجلسی، محمدباقر (بی‌تا). بحارالأنوار، ج ۱۵. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۸. نهج‌البلاغه، گردآورنده: شریف رضی (بی‌تا). قم: دارالهجره. (حکمت ۴، نامه ۵۳)
۲۹. عیون أخبارالرضا (ع) (بی‌تا)، ج ۱. قم: انتشارات صدوق.
۳۰. طببری، محمدبن جریر (بی‌تا). تاریخ الامم و الملوک (تاریخ طبری). بیروت: دارالتراث.
۳۱. بخاری، محمدبن اسماعیل (بی‌تا). صحیح بخاری، ج ۱. بیروت: دارالفکر.